

Bírálat
TÓTH SZERGEJ
Nyelvhasználat egy totalitárius rendszerben
(Nyelvszociológiai megközelítés)
című új típusú [Ph.D.] értekezéséről
1999

1. Nyilván szereposztási tévedés, hogy engem kértek meg egyik bírálónak, mivel én nem vagyok sem russzista, sem politológus. Számomra a szokásos munkafeladatokat nagy mértékben meghaladó erőfeszítéseket igényelt a rendkívül gazdag és – általában – szótározatlan orosz nyelvi anyagnak még az elolvasása is.

2. Mindjárt azzal kezdem, hogy Tóth Szergej doktori értekezése messze meghaladja a kandidátusi értekezéseknek, illetve új típusú doktori [Ph.D.] értekezéseknek a színvonalát; ha már Tóth Szergej annak idején fokozatot szerzett volna, akkor ez az értekezés bizony megfelelné habilitációs értekezésnek [Habilschrift].

Nemcsak vitára alkalmasnak tartom, hanem – a fentiek alapján – egyértelműen javaslom a doktori fokozat megadását Tóth Szergej számára. (S természetesen javaslom azt is, hogy minél hamarabb nyomtatásban is olvasható legyen: magyarul, angolul és talán oroszul is.)

3. A témaválasztás remek. Az én tudományrendszertani besorolásomban (ami persze nem a legfontosabb szempont) volta-képpen egy politológiai megalapozott komplex alkalmazott nyelvészeti értekezésről van szó, amelyben a nyelvszociológia jelentős szerepet kap.

A címben azonban valahogy szerepeltettem volna, hogy a hajdani Szovjetunió nyelvhasználatáról van szó; ez egyértelműen beiktatta volna ezt a művet a „poszt-szovjet” tanulmányok sorába.

4. Az értekezés szövege háromféle részekből áll: (a) általános és módszertani fejezetekből; (b) négy monografikus fejezetből; (c) valamint a függelékekből. Ezekről külön-külön írok röviden.

Ez a struktúra igen jó: az elméleti/módszertani és az elemző részek aránya kedvező.

A kiváló disszertáció egyúttal nagyon érdekes is. Elég sok megjegyzést vált ki az olvasóból. Ezen megjegyzések közül majdnem véletlenszerűen emelek ki néhányat a következőkben.

5.1. Az általános és módszertani fejezetek közül az első komplex történeti bevezetésnek tekinthető.

Azt hiszem, hogy Orwell műve annyiban emelkedik ki a politikai scifik (csúcspontjuk Huxley Brave new world-je) és a nyelvi jellegű scifik közül, amennyiben a szerző saját

meg-szenvedett – politikai – tanulságaiból indult ki. (Nekem még eszembe jut az Animal farm is.) Műve ebből a szempontból Koestler Darkness at noon-jával párhuzamos). - Egyébként figyelemre méltó, hogy a szerző a newspeak-et Basic English-sel összekapcsolja.

Egyik előzményként esetleg felvehető volna egy-két olyan mű is, mint például J. Dubois-nak a francia kommünről írt szó-történeti monográfiája.

5.2. A tolvajnyelv érdemi kutatása – a francia hagyomány szerint – Sainéannak a Les ources indigènes de l'étymologie française című művével kezdődött; ez a nagyvárosi életnek (elsősorban a középkori Párizsnak szubsztenderd nyelvét mutatta be a szókincs szempontjából).

Klemperer ugyan nem nyelvész, de – műve alapján – olyan széles ívű filológia művelője, amelyben benne van a társadalmi és politikai nyelvészet is. (Klemperer műve még az ötvenes évekbeli eredeti német nyelvű megjelenése után a Magyar Nyelvőr-ben ismertetésre került, de az akkori magyarországi politikai nyelvhasználatnál annyi hasonlósága vált nyilvánvalóvá, hogy a szerkesztőség bölcsebbnek tartotta egyes részek elhagyását a magyar nyelvű recenzióból.)

5.3. Igen érdekes a Szovjetunió (és nyilván a SZK(b)P) nyelvpolitikájának a felvázolása. Azt hiszem, hogy a szavak és tettek ellentmondásai – más műben – további elemzést érdemelnek. A cári Oroszországról ugyanis továbbra is igaznak látszik, hogy „a népek börtöne” volt; s letagadhatatlanok a harmincas évek szovjet alkotmányának azok a – nagyrészt papíron maradt – vívmányai, amelyek egy modern föderatív állam létrehozására irányultak.

Az Unió szétesésének egyébként a legjobb – prófétikus –elemzése Héléne Carrére d'Encausse-nak a L'empire éclaté már hozzáférhető angolul is.

5.4. Az analógiák fejezete is igen érdekes. A vezérkultuszról bőven akadnának magyar, román, bolgár, jugoszláv, kelet-német, kínai, koreai, vietnami és kubai példák is. Akadnának azonban -a német mellett - olasz, portugál, spanyol, chilei, iráni stb. példák is arra, hogy a diktatúrák (azok különféle változatai, a nem totalitáriusok is) miféle nyelvi technikákat vesznek igénybe. Egyébként nemcsak a diktatúrák, hanem egyes céltudatos demo-kratikus rendszerek is folyamodhatnak nyelvi manipuláláshoz; ezeknek azonban a következményei nem vitálisak.

Megjegyzem, hogy a folklór- és a valláspszichológia módszerei is segíthetnek ennek a jelenségcsoportnak a vizsgálatában.

5.5. Az összegezés korrekt és érthető: de talán lehetett volna valamivel strukturáltabb. Nem könnyű feladat, de talán egyszer meg lehetne próbálni a szerzőnek az értekezésben közölt új eredményeinek, állításainak (megszámozva is) azonosítani és felsorolni.

6. A négy elemző fejezetet azért tekintem „monografikus”-nak, mert voltaképpen mindegyik – komprimált – kismonográfia értékű. Ennek elemző bírálatuk is óriási munka volna; ehelyett csak általános véleményre vállalkozom, illetve néhány esetleges megjegyzést teszek.

6.1. A rövidítések ügye nekem akkor tűnt fel a hatvanas években, amikor a washingtoni kongresszusi könyvtárban megtaláltam a kelet-európai nyelveknek (köztük a magyarnak és az oroszoknak is) az újabb rövidítéseit feloldó szótárakat. Ekkor vált számomra nyilvánvalóvá, hogy mennyire befelé forduló és „gleichschaltolt”-akká váltak ezek a kommunikációs mezők. (Ezt megelőzően egy-szerűen katonai korlátoltságnak tartottam a K.u.K., a magyar és a német katonai rövidítéseket.)

A szerzőnek itt is sikerült összeötvözni a belső és a külső nyelvészet módszereit, amire egyébként a jó stiliztika is mindig törekedett.

A fejezet mintaszerű. (Valami hasonlóra a magyarban is szükség volna.)

6.2. A nevek a kedvenc fejezetem. Egészen kiváló mind a személy-nevek, mind a földrajzi nevek tárgyalása; azt hiszem, hogy a helységeken belüli névadás politikai-nyelvi kutatása műfajként is új.

A továbbiakban én felvenném a russzifikáció (vagyis elorosztás) paraméterét is. (S itt jegyzem meg, hogy – amennyire én tudom – a finnugor nyelvrokonainknak ebben a korszakban meglévő onomasztikai kérdéseiről számos egyéb olyan forrás is rendelkezésre áll, amelyek árnyaltabbá tehetik ezt a képet.)

Nota bene, a még a bolsevik személynevek kutatása esetén is szükség lehet egyháztörténeti módszerekre. (Egyébként is tanulságos volna a Religion. Geschichte und Gegenwart lexikonnak a szovjet problémákról írott részeit megnézni (mint ahogy – annak idején – arra Kniezsa István professzor felhívta néhányunk figyelmét).

6.3. A tolvajnyelvről a legnehezebb írni módszertanilag is újat (bár a szerzőnek ez sikerült rendszerelméleti módszerek segítségével). Az orosz nyelv szempontjából azonban – azt hiszem – reveláció erejével bír ez a téma, hiszen a rezsim nyilvános szemérmessége (cenzúrája) egyszerűen elrekesztelte ezt a jelenség-kört az átlagos ember elől (természetesen az orosz filológusok értesülhettek róla).

A téma napjainkban már elérte Magyarországot is az ukrán/ csecsen stb. maffiák jelentkezése által; tehát – hogy úgy mondjam kezd az orosz tolvajnyelvnek nemzetközi dimenziója is lenni.

(Én 1993-ban Pozsonyban egy UNESCO-szimpozíumon értesültem először a kozák maffia „össz-oroszországi” működéséről.)

Nota bene, ha csekély orosz tudásom nem csal meg, akkor Viszockij szövegei már reflektálják az orosz nyelv átrétegződését; az általa előadott dalok sajátos hangzása pedig jelzi azt, hogy vége az urbánus orosz kultúra a nyilvánosság előtti egyeduralmának. (Magyar viszonylatban gondoljunk csak Hofira és – a Viszockijt éneklő – Hobóra, hogy a náluk kevésbé jókat ne említsek.)

6.4. A GULagról leírtakat nem lehet megrendülés nélkül olvasni, akár csak a holocaustról. Ezek évszázadunk legnagyobb szégyenei. Éppen ezért a gulag nyelvi bemutatása messze túlmegy a nyelvészetten. A szerzőnek itt is sikerült megtalálni a bemutatás társadalmi

szélességét. Ezt a részt azonban nem tudom részletesen kommentálni, mivel csak szépirodalomból ismerem (beleértve Lengyel Józsefet).

Csak megkérdezem, hogy volt-e valamilyen folytonosság az I. (s talán II.) világháború utáni hadifogoly-táborok és a gulágok között, mert a hadifogoly-memoárok és apák és nagypapák vissza-émlékezései külön forrástípust kínálnak.

S ha már háborúról beszélünk (ennek nyelve már külön szekció a nemzetközi alkalmazott nyelvészeti kongresszusokon), ne maradjon említés nélkül, hogy ilyen borzasztó körülmények között is a Szovjetunió tagja volt a győztes antifasiszta koalíciónak. S a lövészárkokban - sehol a világban - nem az irodalmi nyelvet használják.

7. Mind a négy függelék, valamint a szómutató arra utal, hogy a szerző nem sajnálta az időt és fáradságot értekezésének filológiai dokumentálására sem. Ez ma már egyre ritkább erény. (Ha russzista volnék, akkor bizonyára volna ezzel kapcsolatban is néhány megjegyzésem.)

8. Az értekezés bibliográfiai megalapozása igen gazdag: mind az elsődleges irodalom (vagyis a források), mind pedig a bámulatosan teljesnek látszó (másodlagos) szakirodalom arról tanúskodik, hogy (a) egy új diszciplína született meg a magyarországi filológiában, (b) s mindjárt az induláskor egy világszínvonalon álló kutató műveli azt. (Talán csak a fasizmus-kutatás körébe eső bibliográfiai adatok hiányoznak belőle szisztematikusan.)

9. A dolgozat áttekinthető szerkezetű, jól megírt, érthető magyar próza. A szerző sikeresen birkózott meg a nagy mennyiségű orosz műszónak a magyar szövegbe történő integrálásával. Egy magyar nyelvű kötet számára az orosz nyelvű lapalji jegyzeteket némileg rövidítve – magyar fordításban is meg kellene adni. (Egyébként a magyar nyelvű szövegben valamennyi idegen nyelvű címet magyarra kellene fordítani, nemcsak az oroszokat. S meg kellene nézetni a francia nyelvű adatokat, mivel nagyon sok bennük az íráshiba.)

Három apró terminológiai megjegyzés a szociális műszót a magyarban társadalmi-val kellene helyettesíteni. A prosztorecsije és az abbreviatúra helyett – minden nehézség ellenére – magyar mászót kellene keresni. A kéziratban maradt íráshibákat stb. megjelöltem az általam használt kötetben; méltatlan volna ezeket felsorolni egy ilyen kiváló dolgozat bírálatában.

10. Az értekezés eredményei meggyőzőek (egyébként nem jutottak el hozzám a tézisek, amelyekben ezek feltehetően tételesen is össze vannak szedve).

A magam részéről a következő – nagyobb léptékű – eredményeket emelném ki:

- (a) a szerző létrehozta – magyar nyelven és Magyarországon – az alkalmazott nyelvészetnek egy olyan új ágazatát, amely egy politikai rendszer nyelvét elemzi;
- (b) ezáltal – egyúttal – a történelemtudomány [főleg az histoire contemporaine] számára is a jövőben nélkülözhetetlen segédtudomány körvonalait rajzolta meg;
- (c) szintézist alkotott a hajdan volt Szovjetunió orosz nyelvhasználatának olyan rétegéről, amely évtizedeken át kívül rekedt a filológián; ez egyúttal az orosz lexikográfia számára is méltánylandó kontribúció;
- (d) jelentős mértékben hozzájárult a szubsztenderd nyelvi változatok vizsgálatának módszertanához azáltal, hogy meghatározó társadalmi-történeti (tematikai) csomópontokat ragadott meg egyesítve azok nyelvi és nyelven kívüli bemutatását, illetve elemzését.

[Természetesen az értekezésnek egyéb értékei és eredményei is vannak; azonban azok felsorolása távol esik az én szakmai illetékességemen.]

11. A fentiek alapján csak megismételelem az értekezés vitára bocsátására, elfogadására és publikálására vonatkozó pozitív javaslatomat.

Pécsett, 1999. április 21-én,

Dr. Szépe György s.k.
egyetemi tanár
(Janus Pannonius Tudományegyetem,
Nyelvtudományi Tanszék, Pécs)